

18. Донесения Л. К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 3–28.

The article deals with the public and political activities of the representative of Russian nationalists V. Bobrinsky in the context of “Ugro-Russian” question during 2nd Marmoros-Sziget lawsuit, examines his contribution to the protection of rights, freedoms and interests of the orthodox population of Zaccarpats’ka Rus’.

Key words: Zaccarpats’ka Rus’, orthodox movement, 2nd Marmoros-Sziget lawsuit.

УДК 94 (470+477) “1920”

ББК 63.3 (4 Укр) 613

Ярослав Штанько

УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ Й ІДЕОЛОГІЇ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1920 р.)

У статті аналізуються зміни в національній політиці керівництва Білого руху в 1920 р., її особливості та відмінності в порівнянні з попереднім періодом.

Командування Російської армії сформулювало ідею об’єднання всіх антибільшовицьких сил, укладення військового союзу з армією УНР і надання їй матеріальної підтримки в боротьбі проти більшовизму. Але шляхом аналізу практичної діяльності уряду півдня Росії доведено, що зміни в національній політиці Білого руху відбулися лише формально. За суттю це залишилася денікінська політична лінія, спрямована на відновлення єдності Росії й уникнення шкідливих для неї прецедентів.

Ключові слова: Білий рух, Українська Народна Республіка, національна політика, громадянська війна, П.М.Врангель.

Взаємини керівництва Білого руху півдня Росії та Української Народної Республіки (далі – УНР) у 1920 р. зазнали суттєвих змін. Вони були зумовлені поразками Збройних сил півдня Росії (далі – ЗСПР) восени 1919 – узимку 1920 рр., що спричинили виникнення кризи в керівництві Білого руху; переорієнтацією лідерів УНР на військово-політичний союз із Польщею; утратою Білим рухом своєї основної бази, тобто козачих областей, і відходом на територію України, у Крим.

Для ЗСПР у 1920 р. нагальною стала потреба зміни не стільки окремих особистостей, скільки тієї політичної лінії, що уособлювалася та реалізовувалася ними. Воєнні невдачі наочно довели помилковість недооцінки А.І.Денікіним і його оточенням політичних методів боротьби проти більшовизму та переконливо засвідчили необхідність зміни політичного курсу Білого руху півдня Росії в багатьох життєво важливих для нього й кінцевого результату боротьби питаннях – аграрному, національному та інших.

Варто відзначити, що в історичній літературі висвітлювалися тільки деякі аспекти політики керівництва Білого руху півдня Росії щодо УНР у цей період, зокрема, спроби укладення військової конвенції [10–13]. Але існує досить небагато досліджень [15–16], присвячених змінам у національній політиці Білого руху, особливо у ставленні до “українського питання”, у порівнянні з попереднім, тобто “денікінським”, періодом. З огляду на це, метою статті є дослідження особливостей та еволюції ідейних основ політики керівництва Білого руху щодо України в 1920 р.

Навесні 1920 р. залишки Збройних сил півдня Росії, в основному, опинилися в Криму й перебували в надзвичайно складній ситуації: деморалізація військ, розгубленість командування, відмова Великобританії від втручання в громадянську війну в Росії. У цих умовах надії на продовження боротьби пов’язуються з іменем генерал-лейтенанта П.М.Врангеля, колишнього командувача Кавказькою та Добровольчою арміями, давнього опозиціонера А.І.Денікіну. Останній, не бачачи сенсу у своєму дальшому перебуванні на посту Головнокомандувача, саме П.М.Врангелю передав 4 квітня

1920 р. усю повноту цивільної та військової влади, призначивши його Головнокомандувачем Збройних сил півдня Росії*.

Зауважимо, що П.М.Врангель практично на першій же зустрічі з представниками преси піддав різкій критиці дії А.І.Денікіна, цим самим означивши напрям своєї подальшої політичної діяльності як роботу над помилками попереднього керівництва. Зокрема, він заявив: “Замість того, щоб об’єднати усі сили, які поставили собі за мету боротьбу з більшовизмом і комуною..., проводилася політика “добровольча”, тобто якась приватна політика, керівники якої вбачали в всіх тих, хто не мав на собі тавра “добровольців”, ворогів Росії. У результаті...дійшли до того, що роз’єднали всі антибільшовицькі російські сили й розділили всю Росію на низку ворогуючих між собою утворень” [8, с.65]. Новий Головнокомандувач також виразно дав зрозуміти, що пріоритет у його діяльності буде належати політичним методам боротьби: “Не триумфальною ходом з Криму до Москви можна звільнити Росію, а створенням хоча б на шматку російської землі такого порядку й таких умов життя, які б притягували до себе всі помисли страждаючого під червоним ярмом народу” [8, с.66].

Відмежування від денікінської політичної лінії виявилось не тільки в заявах П.М.Врангеля. 21 квітня 1920 р. начальник штабу Головнокомандувача Російською армією генерал-майор П.С.Махров подав Врангелю доповідь, у якій висунув низку принципово нових ідей щодо взаємин із національними державними утвореннями. Махров вважав, що в основу подальшої боротьби повинна бути покладена повна військова взаємодія всіх антибільшовицьких сил. Він стверджував, що будь-яка сила, що так або інакше виступає проти радянської влади, має одержати підтримку Білого руху. П.С.Махров запропонував нову стратегію боротьби з більшовиками, яка полягала у створенні центрів збройної боротьби в тих районах, де населення не може змиритись із більшовицьким режимом. Таких районів Махров виділяв чотири: Північний Кавказ, Дон, Крим, Україна [9, с.286].

Україні П.С.Махров приділив значну увагу у своїй доповіді. Він, зокрема, стверджував, що опорою для продовження боротьби на українських землях є війська С.В.Петлюри та російські частини генерал-лейтенанта М.Е.Бредова**. Особливі надії П.С.Махров покладав на армію УНР. Він вважав, що з “петлюрівцями” слід укласти військовий союз, підтримувати їх воєнним спорядженням і фінансами та з їхньою допомогою звільнити правобережжя України. Розмежувальною лінією між Російською армією та військами УНР П.С.Махров пропонував вважати р. Дніпро від гирла до Катеринослава (сучасний Дніпропетровськ. – *Ш.Я.*) [9, с.290]. При цьому він вважав за доцільне оперативне підпорядкування армії УНР П.М.Врангелю.

Таким чином, навесні 1920 р. командування Російської армії почало проводити політику відмежування від дій попереднього керівництва й сформулювало ідею об’єднання всіх антибільшовицьких сил, укладення військового союзу з армією УНР і надання їй матеріальної підтримки в боротьбі з більшовизмом. Це свідчило про деяку трансформацію, у найбільш принципових моментах, політичного курсу А.І.Денікіна, який не визнавав навіть можливості військової кооперації із С.В.Петлюрою, висуюючи на перший план необхідність безумовного визнання українськими “самостійниками” програмних гасел Білого руху.

* 11 травня 1920 р. Добровольча армія була перейменована на Російську армію, а 19 серпня 1920 р. наказом П.М.Врангеля замість “Головнокомандувач Збройних сил півдня Росії” вводились означення “Головнокомандувач Російською армією” і “Правитель півдня Росії”. Саме ці терміни будуть вживатися надалі в тексті (прим. автора).

** Частини військ Новоросійської області, які на початку 1920 р. під командуванням М.Е.Бредова (Окрема Російська добровольча армія) відійшли з району Одеси вздовж р. Дністер у Польщу, де були інтерновані (прим. автора).

Варто підкреслити, що готовність командування Російської армії піти на військову кооперацію з армією УНР була офіційним гаслом і зумовлювалася спочатку не тільки потребою формальної зміни “денікінського” політичного курсу, а й необхідністю далі вести боротьбу проти більшовизму. По-перше, залишки білих військ були відрізані від своїх основних баз поповнень – Донської області та Кубані, тому єдиним джерелом ресурсів могли бути тільки українські землі. По-друге, чисельність Російської армії не давала підстав для надій на самостійну перемогу над більшовиками. Зрештою, тиск на П.М.Врангеля щодо порозуміння з Польщею та українцями чинила Франція, яка залишилась єдиним закордонним союзником Білого руху.

Французький представник у Криму генерал Ш.Манжін неодноразово ставив перед П.М.Врангелем питання про можливість узгодження дій Російської армії з операціями польсько-українських військ. 17 травня 1920 р. в. о. начальника управління закордонних справ Є.М.Трубецький у листі до Ш.Манжіна окреслив позицію П.М.Врангеля. Останній мав на меті утриматися від політичної угоди з Польщею та Україною, але був готовий узгодити свої збройні акції з польськими й українськими силами та піти на розмежування операційних районів по р. Дніпро.

Проте, не зважаючи на декларування своєї готовності координувати дії з польсько-українськими військами, командування Російської армії не здійснило жодного реального кроку. Наступ з'єднань Російської армії в Північну Таврію розпочався 7 червня 1920 р., у той час, коли польський фронт уже почав відкочуватися на захід. У затримці наступу свою роль відіграли й незалежні від командування Російської армії фактори: деморалізація військ, практично повна відсутність бази матеріально-технічного забезпечення армії, відмова Великобританії від підтримки Російської армії.

Однак, на нашу думку, каменем спотикання стала необхідність переходу лінії Дніпра та перенесення операцій на правобережжя. Із цього приводу Є.М.Трубецький писав 28 травня 1920 р. начальникові управління закордонних справ П.Б.Струве: “Перейшовши Дніпро, Головнокомандувач не може залишитися на ґрунті виключно військової угоди з Польщею. Він увійде на територію, яку поляки визначили як майбутню Україну... Будучи схильним до визнання за Малоросією прав на широку автономію в межах майбутньої Російської держави, він не може зійти із цієї принципової точки зору... З польським урядом ми могли б залишити осторонь питання земельного розмежування Росії та Польщі, але, зважаючи на настрої російського населення Малоросії, ми не могли б, перейшовши Дніпро, не визначити нашого ставлення до майбутньої долі Малоросії” [8, с.134–135].

Отже, ураховуючи, що чітке визначення “ставлення білого руху до майбутньої долі Малоросії” може становити серйозну перешкоду для порозуміння з українцями й, усвідомлюючи свою тимчасову військову та політичну слабкість, П.М.Врангель офіційно стояв виключно на ґрунті укладення тільки військової угоди. Подібна позиція була зумовлена й тим, що він, так само як і А.І.Денікін, уникав політичних обіцянок, шкідливих у майбутньому для територіальної єдності Росії.

Відзначимо, що командування Російської армії, під тиском Франції, змушене було піти на принципові політичні поступки в національному питанні. Зокрема, 20 червня 1920 р. П.Б.Струве вручив главі французького уряду А.Е.Мільерану декларацію, у якій було викладено програмні засади Білого руху півдня Росії. У цьому документі йшлося про те, що “майбутня організація Росії повинна базуватися на угоді, укладеній між політичними новоутвореннями, фактично існуючими. Возз'єднання різних частин Росії... у широку федерацію повинно ґрунтуватися на вільно укладеній угоді... Така політика ні в якому разі не прагне домогтися об'єднання силою” [8, с.169]. Тобто П.М.Врангель офіційно визнав ідею створення федеративної Російської держави “знизу”, шляхом добровільного об'єднання її учасників.

Принципове визнання федеративних засад побудови Російської держави керівництвом Білого руху мало надзвичайно важливе значення. Однак ця поступка так і не набула реального змісту. По-перше, прихильників федералізму серед українських політиків залишилося небагато. Українська політична думка вже еволюціонувала на позиції відстоювання державної незалежності України й федерація для неї стала пройденим етапом. По-друге, реальні механізми створення основ федеративної Російської держави відрізнялися від задекларованих. На практиці П.М.Врангель пропонував українцям просто приєднатися до вже існуючих угод з козачими новоутвореннями (Донським, Кубанським і Терським козачими військами)*. По-третє, практичні політичні кроки уряду П.М.Врангеля засвідчували, що будь-які обіцянки є не більш ніж тактичним відступом. Як і за часів А.І.Денікіна, військова співпраця ставилася в залежність від укладення політичної угоди на засадах визнання програмних гасел Білого руху, ці поняття діалектично переплелися і для керівництва Білого руху одне вже було неможливе без іншого.

Отже, слід розрізнити офіційні заяви й гасла П.М.Врангеля від реальних політичних кроків. Якщо в А.І.Денікіна політичні декларації фактично не розходилися із практикою, то в діяльності П.М.Врангеля ці відмінності проявилися повною мірою.

Практично із самого початку своєї діяльності уряд півдня Росії прагнув створити ілюзію порозуміння з українцями, щоб запевнити Францію у своїй “демократичності” та у створенні єдиного антибільшовицького фронту. Так, наприкінці 1920 р. у кримській пресі з’явилися повідомлення про перебування в Севастополі місії від уряду УНР на чолі з полковником М.Бондаренком [2, арк.115]. У червні 1920 р. у газетах з’явилася інформація про нову українську делегацію з повноваженнями від С.В.Петлюри. Повідомлялося, що переговори ще не завершені, але з’явилася можливість для порозуміння [6, с.166].

Іншим засобом для “порозуміння”, крім створення фіктивних делегацій, стали намагання уряду П.М.Врангеля досягнути згоди з українськими та махновськими повстанськими загонами. До цього об’єктивно підштовхували потреби військової взаємодії, однак були й вагомі політичні мотиви. Як влучно відзначила американська дослідниця А.Процик, переговори з повстанцями не загрожували принципу єдності Росії. Навіть якби їм були дані якісь обіцянки, вони абсолютно не дорівнювали поступкам, зробленим українському уряду за посередництва Франції [16, р.157].

У кримській пресі із цією метою інспірувалися повідомлення про визнання Н.Махно влади П.М.Врангеля та повне підпорядкування останньому в політичному відношенні [4, арк.218]. Також досить характерною була інформація про те, що повстання в Україні набувають усе значнішого характеру з одночасним підкресленням того, що серед повсталих повністю відсутні самостійні гасла [7]. Створюється навіть посада генерала для доручень у справах України для організації контактів з повстанським рухом. Посаду обійняв генерал-майор В.Ф.Кирей, а згодом – генерал-майор К.А.Прісовський [12, с.41].

Але заходи уряду півдня Росії влітку 1920 р. щодо створення ілюзії перед європейськими державами про порозуміння з українцями завершилися невдачею. Проте арсенал використаних засобів – створення фіктивних українських місій для імітування згоди, спроби домовитись із повстанцями, засилання агітаторів до армії УНР

* Угода з козачими військами була укладена 4 серпня 1920 р. Вона декларувала їх незалежність у внутрішньому устрої й управлінні; керування залізницями та телеграфом передавалося до компетенції Головнокомандувача; угоди й переговори з іноземними урядами в галузі як політики, так і економіки мали здійснюватись урядом півдня Росії; установлювалися єдиний митний кордон, тарифи оподаткування та грошова система (прим. автора).

– змушує поставити під сумнів серйозність намірів П.М.Врангеля щодо досягнення угоди з урядом УНР улітку 1920 р.

Восени 1920 р. політичний курс П.М.Врангеля, спрямований на створення ілюзії стосовно порозуміння з українцями перед країнами Європи, отримав подальший розвиток. Так, у вересні 1920 р. до Севастополя прибула делегація паризького Українського національного комітету в складі С.К.Моркотуна, Б.В.Цитовича та П.М.Могилянського.

Делегація Українського національного комітету була прийнята П.М.Врангелем. Останній у ході зустрічі, зокрема, заявив, що у своєму прагненні об'єднати всі антибільшовицькі сили готовий сприяти розвитку національних демократичних сил, базуючись на принципах, відображених в угоді з козацтвом від 4 серпня 1920 р., і не допускає можливості приєднатися до будь-якого сепаратистського руху [5, с.18–19].

Факт приїзду місії Українського національного комітету, переговорів з нею та виявленої спільності в поглядах негайно був використаний врангелівським управлінням закордонних справ. Результати наради відразу були передані П.Б.Струве для повідомлення їх урядам країн Антанти й опублікування в європейській пресі [3, арк.263]. Телеграма подібного змісту дійсно була відправлена на початку жовтня 1920 р. до Парижа [5, с.18–19] і наприкінці жовтня один із високопоставлених врангелівських дипломатів стверджував: “...Український національний комітет, який стоїть на федеративній платформі, відіграв досить значну роль у обговоренні російського питання в Парижі. Коли у паризьких політичних колах розпочиналися розмови про Україну, як країну виключно самостійницьку, ми могли цим розмовам протиставити вагомі аргументи у вигляді української федеративної делегації” [3, арк.260–261]. Щоправда, пізніше (на початку 1920-х рр.) П.М.Врангель стверджував, що “ніяких документів стосовно переговорів із Моркотуном та іншими українськими діячами не було, оскільки ці переговори велись усно й не були втілені у форму якихось угод, умов чи зобов'язань” [14, с.252].

Таким чином, спроба П.М.Врангеля використати українські політичні групи, що стояли на платформі федералізму, мала на меті створити ілюзію в західних держав щодо дійсного порозуміння з українцями. Факт переговорів з делегацією Українського національного комітету був використаний у Парижі врангелівськими дипломатами. Однак контакти з ним мали все ж негативні наслідки, ускладнивши й без того непрості взаємини з урядом УНР.

Стосовно найважливішого завдання, тобто порозуміння з урядом УНР, П.М.Врангель займав позицію, яка остаточно визначилася ще на початку вересня 1920 р. Найбільш чітко вона була сформульована 31 жовтня в телеграмі В.О.Татищева до П.Б.Струве: “Головнокомандувач вважає, що.., у першу чергу, необхідне укладення між російською та українською арміями військової конвенції... Щодо згоди політичної, то Головнокомандувач висловлює готовність іти назустріч усім антибільшовицьким силам, що стоять на ґрунті федерації з Росією, із забезпеченням Україні повної незалежності у внутрішньому її устрої та управлінні”. Єдиною умовою для укладення угоди було визнання урядом УНР влади П.М.Врангеля як Головнокомандувача об'єднаними збройними силами. Також у телеграмі відзначалося, що політична угода могла б приблизно бути побудована на умовах угоди від 4 серпня 1920 р. з козачими отаманами [5, с.33–34]. Зауважимо, що текст цієї телеграми агентурним шляхом отримало керівництво УНР і це навряд чи посилювало прагнення українського керівництва до угоди з Врангелем [1, арк.54].

8 листопада 1920 р. уряд півдня Росії визнав де-факто уряд УНР і погодився, що майбутню долю України визначать вільно обрані Українські Установчі збори [16, р.163]. Однак реально щось змінити порозуміння урядів УНР і півдня Росії вже не могло: 15 листопада 1920 р. завершилась евакуація військ з Криму, а 21 листопада останній загін армії УНР залишив територію УСРР.

Таким чином, взаємини УНР і Білого руху півдня Росії зазнали суттєвих змін у порівнянні з попереднім періодом. Військові поразки Збройних сил півдня Росії восени 1919 – зимою 1920 рр. зумовили появу в їх керівництві тенденції до перегляду основних положень офіційної ідеології Білого руху. Але аналіз практичної діяльності уряду півдня Росії та самого П.М.Врангеля переконливо доводить, що зміни в національній політиці Білого руху відбулися лише формально. За суттю це залишилася денікінська політична лінія, спрямована на відновлення єдності Росії й уникнення шкідливих для неї прецедентів.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 2, спр. 28. Інформація голови делегації УНР про переговори Врангеля та підготовка до походу його проти Радянської Росії, про Кримську катастрофу та моральне й матеріальне становище його армії. – 107 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 624. Інформаційні доповіді про події на польсько-українському фронті, огляд військових подій на Україні: “Врангель і Україна”, “Антанта і Чорноморське питання”. – 253 арк.
3. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 5, оп. 1, спр. 301. Перепечатки матеріалів по історії періода польської інтервенції на Українне. – 278 арк.
4. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 323. Вырезки и перепечатки из разных белогвардейских газет во время пребывания Врангеля в Крыму – о военных действиях и положении в Крыму. – 253 арк.
5. Врангелевщина: из материалов Парижского “посольства” Временного правительства / [предисл. И. Минца] // Красный архив. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – Т. 3 (40). – С. 3–40.
6. Гражданская война на Украине 1918–1920 : сб. документов и материалов : в 3 т., 4 кн. / [отв. ред. С. М. Королевский]. – Т. 3 : Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля (март-ноябрь 1920 г.). – К. : Наук. думка, 1967. – 910 с.
7. Вечернее слово (Севастополь). – 1920. – 11 августа.
8. Врангель П. Записки : в 2 т. / П. Врангель. – Т. 2 : Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. – Мн. : Харвест, 2003. – 384 с.
9. Махров П. С. В Белой армии генерала Деникина: записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России / П. С. Махров ; [под общ. ред. Н. Н. Рутыча, К. В. Махрова]. – С. Пб. : Logos, 1994. – 304 с.
10. Гаврилюк Г. І. Спроба заключення військової конвенції УНР з “Урядом півдня Росії” в 1920 р. / Г. І. Гаврилюк // Вісник Харківського університету. Серія: Історія України. – Х. : Основа, 1996. – Вип. 1, № 387. – С. 152–157.
11. Голуб А. И. “Украинский вопрос” в “белом” Крыму (поиски путей решения) / А. И. Голуб // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление : материалы науч. конф. (Ялта, 10–18 ноября 1995 г.). – Симферополь : Крымский архив, 1995. – С. 25–27.
12. Зарубин А. Г. Украинский вопрос при П. Н. Врангеле : по материалам крымской печати 1920 г. / А. Г. Зарубин // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы : материалы науч.-практ. конф. (Симферополь, 24–25 мая 1996 г.). – Симферополь, 1996. – С. 40–42.
13. М – т П. Українська військова делегація у Врангеля (10.IX.1920). На підставі автентичних документів // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 7/8. – С. 5–7.
14. Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне : Посев, 1982. – 362 с.
15. Табачник Д. В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу / Д. В. Табачник // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 67–74.
16. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 p.

The article analyses changes in the national politics by leaders of the White movement in 1920, its specific features and distinctions as compared to the previous period.

The leaders of the Russian army stated the idea of unification of all anti-Bolshevik forces, concluding a military alliance with the army of Ukrainian People’s Republic and providing it material support in its anti-Bolshevik struggle. However, analysis of practical activity of the White movement leaders proved that changes in the national politics of the White movement at the south of Russia were of formal character. In fact it was the politics of Denikin aimed at restoration of the Russian unity and avoiding harmful precedents.

Key words: the White movement, Ukrainian People’s Republic, national politics, civil war, P.M.Vranghel.